

Розділ 1.

Вступ. Інформація про КМІС

Шановні читачі! Зараз, коли ми закінчуємо книгу в березні 2025 року (а вступ пишемо після того, як закінчили всі інші розділи), повномасштабна війна Росії проти України триває вже понад три роки. Попри лицемірні заяви про братерство українського і російського народів (які становили важливий елемент дискурсу радянського режиму та пострадянської російської влади), претензії та прояви агресії до України з боку Росії тривали від самого моменту проголошення незалежності в 1991 році (у формі торгово-економічної війни, політичного тиску, втручання у внутрішні справи, як-от під час виборів, штучного створення осередків нестабільності в окремих регіонах тощо). Проте тільки в 2014 році війна перейшла у форму прямого військового втручання, коли Росія вторглася в Крим, а потім на схід України, де під прикриттям «народних» виступів були створені т. зв. «Донецька» та «Луганська» «народні республіки» і фактично Росія окупувала ці території, як і Крим. Але тоді в Росії не було намірів чи ресурсів для захоплення України в цілому. Повномасштабне вторгнення сталося 24 лютого 2022 року, Росія почала воєнні дії, які назвала «спеціальною військовою операцією», з ракетними ударами по Україні, а війська ввійшли з кількох напрямків, включно з Кримом і Білоруссю, і зробили спробу захопити Київ. У цій книзі для спрощення ми будемо називати війною саме повномасштабне вторгнення Росії, що почалося 24 лютого 2022 року (хоча фактично початком війни є вторгнення Росії до Криму в 2014 році).

Автори книги – соціологи, керівники Київського міжнародного інституту соціології, тому вплив війни на українське суспільство розглядається саме із соціологічної точки зору. Порівняно з іншими підходами (наприклад, історичного підходу, який зосереджений на минулих подіях, на вивченні документів; або від економічного, який

фокусується на ресурсах і ринкових відносинах) соціологія фокусується на поглядах і цінностях людей, на їхній поведінці. Ми не розглядаємо теоретичні аспекти соціальних трансформацій і відсилаємо читача до робіт Інституту соціології НАН України, передусім до робіт Євгена Головахи і його класифікації соціальних трансформацій¹. Соціальна трансформація – це зміни в різних сферах суспільства, насамперед у свідомості людей. Ми базуємося на даних численних соціологічних досліджень (переважно кількісних) для оцінки змін у готовності до опору ворогу, геополітичних орієнтаціях населення, ставленні до держави, її соціальних інституцій, питаннях ідентичності тощо. Соціологічні дослідження, які ми використовуємо, охоплюють період від 1991 до березня 2025 року включно, але головне, що нас цікавить, – які зміни відбулися після початку повномасштабної війни, з лютого 2022 року. КМІС проводить щороку близько сотні різних опитувань (зокрема, і власні), які охоплюють питання з різних сфер суспільного життя. Це дозволяє різносторонньо оцінювати трансформації, яких зазнає українське суспільство. У цій книжці ми будемо використовувати переважно дані власних опитувань (а в окремих випадках, де це доречно, – дані опитувань наших партнерів та інших соціологічних центрів).

Слід зауважити, що історія створення і становлення КМІС тісно пов'язана з історією розвитку соціологічних досліджень в Україні. Можна виокремити два періоди розвитку соціологічних опитувань:

- 1969–1990 роки – період створення і становлення соціології в Україні, домінування опитувань на підприємствах і локальних опитувань (у межах одного міста) методом анкетування;
- 1991 – дотепер – період екстенсивного зростання, домінування національно-репрезентативних опитувань методом інтерв'ю, розвитку якісних методів та інтеграції у світову соціологію.

¹ Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується: досвід соціологічного моніторингу в Україні. – Фонд «Демократичні ініціативи», 1997; Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. Український соціологічний журнал. 2016. № 1–2 // <https://sau.in.ua/app/uploads/2019/06/USM2016.pdf>; Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід/ За ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненка. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. – 244 с.

Перший період (1969–1990) характеризується створенням соціологічних лабораторій в університетах, соціологічних груп на деяких підприємствах і в НДІ. Формально в 1968-му, а реально в 1969 році почав працювати перший науковий соціологічний відділ в Інституті філософії АН УРСР під керівництвом В. Чорноволенка – відділ конкретних соціальних досліджень. У цей період опановувалися методичні роботи західноєвропейських та американських, а також польських, російських, пізніше й українських соціологів, а також соціологічної класики: Е. Ноель, Я. Щепанського, Е. Дюркгайма, В. Ядова, В. Здравомислова, Г. Саганенко, Б. Грушина, В. Шляпентоха, Ю. Левади, В. Максименка, В. Паніотто, В. Хмелька, М. Чурилова та інших, які, у свою чергу, багато в чому базувалися на вивченні західних робіт. Поширеними були так звані госпдоговірні групи (деякі аналоги нинішніх опитувальних компаній), які проводили дослідження на підприємствах. Так, госпдоговірна група відділу конкретних соціальних досліджень Інституту філософії АН УРСР проводила дослідження на заводі порційних автоматів, заводі «Радар» (раніше – «Комуніст»), Південно-Західній залізниці, Львівському телевізному заводі тощо². Це уможливило набуття власного досвіду. Переважна більшість соціологічних досліджень проводилася на підприємствах й у вишах, тільки декілька з них були репрезентативними для Києва і, можливо, для кількох міст-мільйонників. За змістом та глибиною аналізу теоретичні й практичні соціологічні дослідження часто не поступалися здобуткам соціології на Заході (а деякі теоретичні підходи, як-от В. Хмелька щодо макросоціологічної динаміки розвитку суспільств, навіть випередили за часом відповідні відкриття на Заході), але географія й тематична спрямованість, на жаль, суттєво обмежувалися радянською владою.

Другий період (1991 рік – дотепер). Становлення міжнародних стандартів соціологічного опитування в Україні розпочалося тільки після проголошення незалежності в 1991 році³. Але це було пов'язано

² Історія української соціології. XIX–XXI: навчальний посібник / За редакцією В. П. Степаненка і К. В. Батаєвої. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2023.

³ Паніотто В. Розвиток методів соціологічних досліджень в Інституті філософії АН УРСР

не стільки з незалежністю України, скільки з процесами демократизації і розвитком ринкової економіки. Перехід від імітації виборів у Радянському Союзі до реальних виборів викликав, як свого часу і в США, потребу в прогнозуванні результатів виборів і в електоральних дослідженнях. Крім того, з розвитком ринкової економіки, що теж припадає на цей період, виникають опитування, пов'язані з проведенням маркетингових досліджень. Демократизація і розширення міжнародних зв'язків, а також можливість іноземного бізнесу виходити на ринок України, теж сприяли інтересу до проведення соціологічних досліджень⁴. Таким чином, виник попит на соціологічні дослідження, з'явився дослідницький ринок і відкрилися перші приватні дослідницькі компанії (Київський міжнародний інститут соціології в 1992 і СОЦІС у 1993 році). З розвитком конкурентної політичної системи і ринку кількість компаній зростала, і тепер їх налічується понад сотня (щоправда, якість і добросовісність виконання досліджень більшістю цих компаній, особливо в суспільно-політичних опитуваннях, викликають обґрунтовані сумніви, проте деякі компанії дійсно належним чином виконують свою роботу⁵).

СОЦІС виник на основі Українського відділення Всесоюзного Центру вивчення громадської думки (ВЦИОМ), яке було створено в 1988 році. Це відділення почало проводити соціальні й маркетингові дослідження, але вони були нерепрезентативними для України в цілому і проводилися в кількох населених пунктах як частина загальносоюзної вибірки. КМІС виник за ініціативою Валерія Хмелька на основі дослідницького центру Соціологічної асоціації України в

(1968–1990 рр). – Академічна соціологія в Україні (1918–2018). У 2-х томах. Том 2. Спогади, інтерв'ю, статті. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. – С.45–54.

⁴ Куценко О., Бабенко С. Сучасна українська соціологія: сила інституту, дискурсу, дії // Історія української соціології. XIX–XXI: навчальний посібник / За редакцією В. П. Степаненка і К. В. Батаєвої. – Розділ 19. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. – С. 530–559. Розміщено на сайті ІС НАНУ: [https://i-soc.com.ua/assets/files/book/istoriya_ukr_soc_giperfin-27.11.23\(1\).pdf](https://i-soc.com.ua/assets/files/book/istoriya_ukr_soc_giperfin-27.11.23(1).pdf).

⁵ В Україні для боротьби з недобросовісними дослідженнями навіть було створено базу «Продавці рейтингів. База псевдосоціологів та прихованих піарників» (проте інформація в базі не є вичерпною, тому відповідна проблема за останні роки хоч і стала менш гострою, але все одно залишається). <https://texty.org.ua/d/socio/>.

1990 році, у червні 1990 року В. Хмелько став директором цього центру (РНПСЦ – Республіканський науково-практичний соціологічний центр). У 1992 році центр був перетворений на приватне американо-українське спільне підприємство з назвою Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), першими засновниками і співвласниками КМІС були Валерій Хмелько (1939–2021), Володимир Паніотто й американський соціолог та політолог Майкл Сваффорд (1947–2001). Завдяки співробітництву з американськими соціологами і завдяки західним замовленням КМІС провів перші дослідження, що були репрезентативні для України і сприяли становленню стандартів соціологічних досліджень в Україні. У тому ж 1992 році В. Хмелько і В. Паніотто на запрошення щойно відновленого університету «Киево-Могилянська академія» (заснована в 1615 році, але в XIX столітті перетворена царською владою на духовну семінарію, яка згодом була взагалі ліквідована радянською владою) стали професорами цього університету і заснували кафедру соціології, В. Хмелько став завідувачем кафедри, а В. Паніотто – директором КМІС. Інститут отримав приміщення в Києво-Могилянській академії та продовжує співробітництво з «Могилянкою» вже понад 30 років.

Вимоги західних клієнтів виявили недоліки методологічного оснащення українських соціологів:

- відсутність досвіду проведення особистих (face-to-face) інтерв'ю, практично всі дослідження проводилися методом анкетування в присутності інтерв'юера, а не методом інтерв'ю;
- відсутність опитувальних мереж, що складаються з навчених інтерв'юерів;
- відсутність стандартних методів побудови репрезентативних вибірок;
- відсутність досвіду використання якісних методів (насамперед фокус-груп).

Співпраця із західними соціологами і передусім із замовниками сприяла швидкому подоланню цих недоліків і встановленню стандартів проведення досліджень, що не поступалися загальносвіто-

вим. Замовники і партнери привозили необхідну літературу і проводили тренінги. Для КМІС, наприклад, ключовим був спільний міжнародний проект з президентом (на той час) Американської соціологічної асоціації Мелвіном Коном⁶, планування якого почалося ще в 1989 році, а також під час двомісячної поїздки В. Паніотто в США в 1990 році. Наступна робота В. Хмелька і В. Паніотто в США протягом семестру та під час інших численних візитів сприяла засвоєнню нових методів (наприклад, лізрел-аналізу). Другим важливим стимулом до становлення КМІС як реально діючої дослідницької організації стала пропозиція від Дослідницького інституту «Радіо Свобода» створити за його допомогою загальноукраїнську опитувальну мережу, яка мала б працювати методом особистих інтерв'ю і забезпечувати дані, репрезентативні для населення України. До жовтня 1991 року з допомогою досвідчених американських соціологів Майкла Хейні, Славка Мартинюка та Майкла Сваффорда ми підготували інтерв'юерів потрібної кваліфікації для роботи в усіх регіонах України. Перший тренінг для інтерв'юерів в Україні в 1991 році провів Майкл Хейні з дослідницького центру «Радіо Свобода». Тренінг охопив чотири групи по 12 людей, усього 48 інтерв'юерів. Славко Мартинюк, також представник дослідницького центру «Радіо Свобода», провів перші фокус-групи та навчив співробітників КМІС.

Ці тренінги мали наслідки для роботи інших компаній. Так, один з учасників цих тренінгів С. Стукало перейшов працювати до компанії СОЦІС, створив там опитувальну мережу і підготував підручник для інтерв'юерів (у КМІС аналогічний підручник підготували Д. Кракович і А. Сердюк). Відокремлення від СОЦІС компанії USM (потім – GFK) сприяло розповсюдженню стандартів проведення інтерв'ю. Окрім того, дипломниця В. Паніотто, яка пройшла тренінг з проведення фокус-груп (В. Куракіна), перейшла на роботу до СОЦІС і сприяла розвитку в компанії цього напрямку.

⁶ Melvin Lester Kohn (1928–2021) – відомий американський соціолог, автор класичних робіт із впливу соціальної структури на особистість, президент Американської соціологічної асоціації (1986–1988), професор університету Джонса Гопкінса. Результати багаторічного проекту викладені в книзі «Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Кона та його співпрацівників», Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007.

Це стало основою для подальшого розвитку соціологічного опитування в Україні, включно з появою філій міжнародних організацій, таких як TNS і GFK, що сприяло вдосконаленню національних стандартів у цій галузі.

У наступні роки (1993–1995) була удосконалена вибірка. Майкл Сваффорд отримав грант у National Council for Soviet and East European Research спільно з видатними статистиками Леслі Кішем і Стівеном Херінгою, і за нашою участю та участю керівника компанії Демоскоп М. Косолапова була розроблена вибірка КМІС і рекомендації з побудови вибірки в пострадянських країнах⁷.

В історії створення і розбудови КМІС було багато цікавого і драматичного, але ми, на жаль, не написали книжку чи навіть статтю з розповіддю про цю історію⁸. Натомість про деякі сторінки створення КМІС пишуть наші замовники і колеги⁹.

Перший текст – фрагмент з доповіді Мелвіна Кона, що була представлена на щорічному з'їзді Американської соціологічної асоціації в Пітсбурзі (Пенсильванія) 24 серпня 1992 року з нагоди присудження Мелвіну Кону премії Кулі-Міда того ж року. Йдеться про проект великого порівняльного дослідження, яке тривало десятиріччя, щодо впливу соціальної структури на особистість. Дослідження проводилося в США, Польщі, Україні, Японії і Китаї, але в цьому фрагменті йдеться лише про планування дослідження в Польщі та Україні, які мали пройти паралельно за одним і тим самим опитувальником.

Мелвін Кон (Melvin Kohn), професор університету Джонса Гопкінса,

⁷ Swafford M., Kosolapov M., Kish L., Heeringa S.. Sample Design for Republics of the Former Soviet Union. – National Council for Soviet and East European Research, 1995.

⁸ Був лише знятий відеофільм «КМІС: історія створення».
Частина 1. https://www.youtube.com/watch?v=Xb3G50Xe_to&t=225s
Частина 2. <https://www.youtube.com/watch?v=cRo2ss0h7IM>

⁹ Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Кона та його співпрацівників, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007; Melvin L.Kohn. The Development of a Theory of Social Structure and Personality. – Anthem Press, 2019; Jaroslaw Martyniuk. Monte Rosa: Memoir of an Accidental Spy. – Xlibris Corporation, 2017, 464p.; R. Eugene Parta. Under the Radar: Tracking Western Radio Listeners in the Soviet Union. – Central European University Press, 2022, 426 p.